

Postępowanie egzekucyjne albo upadłościowe wobec osoby prawnej Kościoła Katolickiego w Polsce a mienie stanowiące przedmiot kultu religijnego

Enforcement or bankruptcy proceedings towards legal persons of the Catholic Church in Poland and property constituting the subject of religious worship

RAFAŁ ADAMUS*

 <https://orcid.org/0000-0003-4968-459X>

Streszczenie: Niniejsze opracowanie odnosi się do problemu ochrony prawnej przedmiotów kultu religijnego należących do kościelnej osoby prawnej w przypadku wszczęcia względem niej postępowania egzekucyjnego albo postępowania upadłościowego. W tekście postawiono tezę, że tzw. mienie kościelne (mienie należące do kościelnych osób prawnych) może podlegać likwidacji w ramach postępowania egzekucyjnego albo postępowania upadłościowego. Sformułowano też wniosek *de lege ferenda* sprowadzający się do postulatu wprowadzenia w takiej sytuacji prawa pierwokupu dla innych kościelnych osób prawnych. W odniesieniu do mienia sakralnego wskazano na istniejący immunitet egzekucyjny w przepisach o postępowaniu egzekucyjnym w administracji. W przypadku egzekucji sądowej powołano się na poglądy doktrynalne wskazujące na immunitet egzekucyjny przynależny kościelnym osobom prawnym. Formułując argumenty uzasadniające ten immunitet, dostrzeżono również niedoskonałość regulacji normatywnej. Jednocześnie wskazano na okoliczność, że składniki mienia, które nie podlegają egzekucji, nie wchodzi do masy upadłości.

Słowa kluczowe: postępowanie egzekucyjne; postępowanie upadłościowe; kościelna osoba prawna; Kościół Katolicki; dług; niewypłacalność; przedmioty kultu religijnego; mienie sakralne; mienie kościelne; cmentarz wyznaniowy

Abstract: This study addresses the problem of the legal protection of religious objects belonging to legal persons of the Catholic Church in Poland if enforcement proceedings or bankruptcy proceedings are initiated against these legal persons. This paper proposes that so-called 'church property' (i.e. property belonging to church legal persons) may be subject to liquidation as part of enforcement or bankruptcy proceedings. A *de lege ferenda* motion is also put forward, which demands that in such situations, the right of preemption for other church legal entities be introduced. Regarding sacred property, the existing immunity from enforcement is stated in the provisions on enforcement administrative proceedings. In the case of judicial execution, doctrinal views are invoked, indicating immunity from enforcement granted to church legal entities. Several arguments are formulated to justify this immunity. Nevertheless, the imperfection of normative regulation is highlighted. It is also noted that property components not subject to enforcement are not included in bankruptcy estates.

Key words: enforcement proceedings; bankruptcy proceedings; church legal person; Catholic Church; debt; insolvency; religious objects; sacred property; church property; religious cemetery

Wprowadzenie

Przedmiotem niniejszego opracowania jest problematyka statusu prawnego przedmiotów kultu religijnego należących do osób prawnych Kościoła Katolickiego w Polsce, w stosunku do których zostało wszczęte postępowanie egzekucyjne albo postępowanie upadłościowe (określone niekiedy jako „egzekucja generalna”)¹. W postępowaniach tych dochodzi do zastosowania

* Prof. dr hab., Katedra Prawa Gospodarczego i Finansowego, Instytut Nauk Prawnych, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Opolski, ul. Katowicka 87a, 45-060 Opole, e-mail: radamus@uni.opole.pl.

¹ Z opracowań o podobnym przedmiocie zob. w szczególności: Kroczek 2021, 181–196; Pietrzak 2008, 183–209.

przymusu państwowego w postaci przymusowej likwidacji (spieniężenia celem zaspokojenia wierzycieli) składników tzw. masy egzekucyjnej albo odpowiednio masy upadłościowej². Rzecz jasna, zadłużenie kościelnej osoby prawnej wobec wierzycieli nie jest „wewnętrzną sprawą Kościoła” w rozumieniu art. 2 ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej³. Spłata zobowiązań kościelnej osoby prawnej podlega prawu świeckiemu. Zaznaczyć przy tym należy, że postępowanie egzekucyjne wszczynają się na wniosek wierzyciela egzekwującego, a wniosek o ogłoszenie upadłości może zostać złożony przez wierzyciela.

Należy zwrócić uwagę, że szczególnie status prawny przedmiotów kultu religijnego, na wypadek postępowania egzekucyjnego albo upadłościowego, nie miałby na celu udzielenia specjalnych korzyści instytucji Kościoła Katolickiego. Miałyby przede wszystkim znaczenie z punktu widzenia poszanowania uczuć religijnych członków Kościoła Katolickiego. Uczucia religijne są z kolei immanentnym składnikiem tożsamości duchowej człowieka i podlegają wieloaspektowej ochronie ze strony systemu prawa.

Pewne trudności mogą powstać w płaszczyźnie juryslingwistycznej z tej przyczyny, że inną terminologią posługuje się prawo egzekucyjne i prawo upadłościowe, a inną wykorzystuje Konkordat i pozostałe ustawodawstwo wyznaniowe. Własną terminologię ma wreszcie Kodeks Prawa Kanonicznego. W konsekwencji język prawniczy użyty w niniejszym opracowaniu musi być wynikiem pewnego kompromisu (uproszczeń).

1. Krótki wstęp kulturowo-historyczny

Ponieważ niniejsze studium dotyczy problemów współczesnego prawodawstwa, wstęp kulturowo-historyczny nie ma na celu przedstawienia kompleksowej analizy problemu, ale ma jedynie charakter wybiórczy. W pierwszej kolejności warto wskazać na imperatyw ochrony przedmiotów kultu religijnego według tradycji judaistycznej. Poniższy fragment z Pierwszej Księgi Kronik dotyczy skrzyni zawierającej tablicę kamienne z *Dziesięcioma przykazaniami*. Jest on przy tym nieco skrajny z punktu widzenia współczesnej wrażliwości.

Umieszczono Arkę Bożą na nowym wozie i wywieziono z domu Abinadaba, a Uzza i Achio prowadzili wóz. Dawid zaś i cały Izrael tańczyli z całej siły przed Bogiem [...]. Gdy przybyli na klepisko Kidona, Uzza wyciągnął rękę, aby podtrzymać Arkę, ponieważ woły szarpnęły. Gniew Boży zapłonął przeciwko Uzzie i poraził go za to, że dotknął ręką Arki, i umarł tam przed Bogiem⁴.

Przypomnieć należy, że Arka Boża miała być umieszczona w przyszłej świątyni w miejscu świętym świętych, do którego dostęp był ograniczony nawet dla arcykapłana. Fragment powyższy dobrze ilustruje szczególnie status przedmiotów kultu religijnego.

² Teoretycznie do likwidacji składników mienia dłużnika ze skutkiem egzekucyjnym, celem zaspokojenia wierzycieli, może dojść także w postępowaniu sanacyjnym. Postępowanie to jest hybrydową postacią postępowania restrukturyzacyjnego. Zob. np. Adamus 2022, 5–28.

³ Dz. U. z 2023 r. poz. 1966, dalej: u.s.P.K.K.

⁴ 1 Krn 13,7–10; tekst za: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*. Poznań–Warszawa: Pallottinum 1980.

Szczególny status prawny licznych przedmiotów politeistycznego kultu religijnego zapewniało prawo rzymskie, które nadal jest w wielu przypadkach uregulowaniem modelowym dla współczesnych rozwiązań prawnych. Przyjmowano wówczas: „Quod autem divini iuris est, id nullius in bonis est; id vero, quod humani iuris est, plerumque alicuius in bonis est” („To co podlega prawu boskiemu, nie jest w niczyim majątku, to zaś co podlega prawu ludzkiemu, z reguły do czyjegoś majątku należy”)⁵. W prawie rzymskim wyróżniano pojęcie *res extra patrimonium*. W ramach tej kategorii uwzględniano m.in. rzeczy wyjęte z obrotu z uwagi na prawo boskie, czyli *res divini iuris*. Z kolei jako *res extra patrimonium divini iuris* traktowano kilka różnych rodzajów rzeczy. Były to po pierwsze *res sacrae*. Poświęcone one były bóstwom za pomocą specjalnego aktu państwowego. Następnie były konsekrowane przez kapłanów. W praktyce chodziło o przedmioty bezpośrednio związane ze sprawowaniem kultu: świątynie, ołtarze, narzędzia ofiarne. Do omawianej kategorii należały po drugie *res religiosae*, a po trzecie – *res sanctae*⁶. Odróżniano je od zwykłych rzeczy będących przedmiotem obrotu prawnego (*res in commercio*). Idea ta została uwzględniona w polskim porządku prawnym.

W przeszłości wielokrotnie dochodziło do sytuacji, w których władza świecka przemawiała mienie należące do jednostek organizacyjnych Kościoła. Wymienić należy np. konfiskatę mienia zakonu templariuszy przez króla Francji Filipa IV Pięknego, konfiskatę mienia kościelnego doby Wielkiej Rewolucji Francuskiej czy nacjonalizację dóbr kościelnych w państwach komunistycznych⁷. Niniejsze opracowanie odnosi się do innego zjawiska, w którym kościelna osoba prawna jest dłużnikiem na podstawie norm prawa świeckiego. Współcześnie Rzeczpospolita Polska jest państwem prawa. Oznacza to, że zapewnia ona poszanowanie prawa własności każdemu bez wyjątku.

2. Kontekst systemowy zagadnienia, tak zwany wakuf

Opracowanie odnosi się do religii wyznawanej przez większość społeczeństwa w Polsce i do Kościoła Katolickiego, niemniej konieczne jest zwrócenie uwagi na pewną regulację szczególną. W polskim systemie prawnym istnieje ustawowe zwolnienie spod egzekucji tych nieruchomości, które zgodnie z islamem mają status tzw. wakufa. W myśl art. 43 ust. 1 ustawy z dnia 21 kwietnia 1936 r. o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej⁸:

Nieruchomości miejskiej lub wiejskiej, darowanej albo zapisanej rozporządzeniem ostatniej woli na cele religijno-oświatowe lub dobroczynne Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej i przez Związek przyjętej, mogą być nadane cechy wakufa na podstawie uchwały właściwych władz i organów Związku, zatwierdzonej przez Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w porozumieniu z Ministrem Skarbu oraz z Ministrem Rolnictwa i Reform Rolnych.

⁵ W. Rozwadowski (tłum.). 2003. *Gai Institutiones. I: Fontes iuris cognoscendi*. Poznań: Ars boni et aequi, 41.

⁶ Dębiński 2003, 206; Kolańczyk 1986, 263; Kuryłowicz, Wiliński 2005, 201; Litewski 1990, 214; Osuchowski 1971, 315; Taubenschlag 1955, 102.

⁷ Uruszczak 2016, 933–944; Walencik 2009, 31–65.

⁸ Dz. U. poz. 240 z późn. zm., dalej: u.s.P.M.Z.R.

Zgodnie z art. 44 ust. 1 u.s.P.M.Z.R.

Nieruchomość, której nadano cechy wakufa, stanowi majątek Muzułmańskiego Związku Religijnego, jako całości, nie podlegający zasiedzeniu, obciążeniu, zajęciu, sprzedaży z licytacji i wszelkiej alienacji, z wyjątkiem zamiany na inny majątek nieruchomy, dokonanej za zgodą Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w porozumieniu z Ministrem Skarbu oraz z Ministrem Rolnictwa i Reform Rolnych.

W konsekwencji tzw. wakuf nie może także stanowić składnika masy upadłości⁹. Przywołana regulacja wskazuje na pewien standard postępowania państwa wobec związków wyznaniowych.

3. Uwagi ogólne o osobowości prawnej jednostek organizacyjnych Kościoła Katolickiego i ich odpowiedzialności za zobowiązania

Zgodnie z art. 25 ust. 4 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej¹⁰ stosunki między Rzeczpospolitą Polską a Kościołem Katolickim określają (według hierarchii ważności źródeł prawa): umowa międzynarodowa (Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską¹¹) i ustawy. Kościół Katolicki i jego instytucje w świetle polskiego prawa cywilnego (prawa świeckiego) są osobami prawnymi¹². Zgodnie z art. 4 ust. 1 Konkordatu Rzeczpospolita Polska uznaje osobowość prawną Kościoła Katolickiego. Ponadto, zgodnie z art. 4 ust. 2 Konkordatu, Rzeczpospolita Polska uznaje również osobowość prawną wszystkich instytucji kościelnych terytorialnych i personalnych, które uzyskały taką osobowość na podstawie przepisów prawa kanonicznego. W związku z tym przyjęto, że władza kościelna dokonuje stosownego powiadomienia kompetentnych organów państwowych. Wreszcie, w myśl art. 4 ust. 3 Konkordatu, inne instytucje kościelne mogą na wniosek władzy kościelnej uzyskać osobowość prawną na podstawie prawa polskiego. Zgodnie z tą umową tworzenie nowych kościelnych osób prawnych jest więc kwestią otwartą¹³. Konkordat nie wprowadza jednak wprost immunitetu egzekucyjnego dla Kościoła Katolickiego w odniesieniu do przedmiotów kultu religijnego.

W rozumieniu art. 7 ust. 1 i 2 u.s.P.K.K. osobami prawnymi są następujące terytorialne jednostki organizacyjne Kościoła: metropolie, archidiecezje, diecezje, administratury apostolskie, parafie. Osobami prawnymi są również: kościoły rektoralne (rektoraty), Caritas Polska, Caritas diecezji, Papieskie Dzieła Misyjne, a także personalne jednostki organizacyjne Kościoła (o których mowa w art. 8 u.s.P.K.K.) i jednostki edukacyjne – uczelnie katolickie (wskazane w art. 9 u.s.P.K.K.). Również w ustawie o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego przyjęto możliwość kreowania nowych kościelnych osób

⁹ Adamus 2021, 97.

¹⁰ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz. U. poz. 483 z późn. zm.

¹¹ Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Warszawie dnia 28 lipca 1993 r., Dz. U. z 1998 r. poz. 318, dalej: Konkordat.

¹² Borecki 2012, 85–87.

¹³ Wiśniewski 2010, 108; Zarzycki 2014, 73.

prawnych (art. 10 u.s.P.K.K.)¹⁴. Podobnie jak Konkordat ustawa ta nie wprowadza jednak wprost immunitetu egzekucyjnego dla Kościoła Katolickiego w odniesieniu do przedmiotów kultu religijnego.

Artykuł 11 u.s.P.K.K. potwierdza zasadę, jaką można wywieść z konsekwencji przyznania komukolwiek osobowości prawnej, że kościelna osoba prawna nie odpowiada, z mocy prawa, za zobowiązania innej kościelnej osoby prawnej¹⁵. Zobowiązania kościelnych osób prawnych mogą mieć różne źródła. W szczególności mogą wynikać z czynności prawnych (np. zaciągniętych zobowiązań kredytowych)¹⁶.

Współcześnie – przede wszystkim w związku z systemem finansowym opartym na konstrukcji długu – problem niewypłacalności jest coraz powszechniejszy. Niewypłacalne mogą być państwa, miasta, przedsiębiorcy, osoby fizyczne¹⁷. Problem taki może być również udziałem kościelnych osób prawnych. Mają one zdolność egzekucyjną i – o ile są przedsiębiorcami¹⁸ w rozumieniu art. 43¹ ustawy z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny¹⁹ – mają zdolność upadłościową²⁰. Zobowiązania kościelnych osób prawnych, w pewnych sytuacjach, mogą zatem podlegać zaspokojeniu w drodze przymusu państwowego, tzn. w drodze postępowania egzekucyjnego albo upadłościowego.

4. Ogólnie o zdolności prawnej osób prawnych Kościoła Katolickiego

Osoby prawne Kościoła Katolickiego mają zdolność prawną na zasadach ogólnych prawa cywilnego. Mogą im przysługiwać prawa majątkowe²¹. W art. 23 Konkordatu postanowiono, że kościelne osoby prawne mogą zgodnie z przepisami prawa polskiego nabywać, posiadać, użytkować i zbywać mienie nieruchomości i ruchome oraz nabywać i zbywać prawa majątkowe. Natomiast w myśl art. 24 zdanie pierwsze Konkordatu Kościół Katolicki ma prawo do budowy, rozbudowy i konserwacji obiektów sakralnych i kościelnych zgodnie z prawem polskim. Rzeczy fizyczne nabyte przez kościelne osoby prawne mogą być przedmiotem kultu religijnego. Osobom prawnym Kościoła Katolickiego może też przysługiwać tytuł własności do zabytków, co z kolei wiąże się ze szczególną regulacją prawną²².

Kluczowe znaczenie ma również art 47 u.s.P.K.K. Wynika z niego, że Kościół Katolicki w Polsce i jego osoby prawne mają prawo realizacji „inwestycji sakralnych i kościelnych”. „Inwestycją sakralną” jest budowa, rozbudowa, odbudowa budynku kościoła lub kaplicy, a także adaptacja innego budynku na cele sakralne. Z kolei „inwestycją kościelną”

¹⁴ Malesa, Wawrzaszek 2014, 277–279.

¹⁵ Zawiaślak 2015, 33.

¹⁶ Borecki 2020, 33; Głowacka 2015, 141–145; Michowicz 2021, 189; Wilk 2021, *passim*. Podnoszenie zarzutu przedawnienia w sprawach deliktowych może być nieskuteczne (wyrok Sądu Apelacyjnego w Gdańsku – I Wydział Cywilny z dnia 8 października 2019 r., I ACa 768/18, *niepubl.*; wyrok Sądu Najwyższego z dnia 6 września 2022 r., II CSKP 466/22, LEX nr 3416101). Zob. także Kaleta 2016, 61.

¹⁷ Adamus 2020b, *passim*.

¹⁸ Pietraszewski, Tyrakowska 2011, 250–255; Skubisz, Trzebiatowski 2002, 10; Świto 2022, 195–216.

¹⁹ Dz. U. z 2023 r. poz. 1610 z późn. zm.

²⁰ Kroczek 2021, 181–196; Rakoczy 2006, 92. Na temat upadłości samodzielnej fundacji kościelnej prowadzącej działalność gospodarczą zob. Gura 2018, 171–175.

²¹ Zob. Walencik 2004, 157–179.

²² Adamus 2020a, 9–26.

jest inwestycja kościelnej osoby prawnej niebędąca inwestycją sakralną. Na tej podstawie w metajęzyku prawniczym można zbudować pojęcie „mienia sakralnego” i „mienia kościelnego”. To ostatnie można rozumieć jako mienie na cele użytkowe.

Zatem podkreślić należy, że mienie należące do kościelnych osób prawnych może mieć czysto świecki charakter (na przykład wierzytelności z rachunków bankowych, nieruchomości zabudowane budynkami administracyjnymi i budynkami mieszkalnymi itp.). Zajęcie egzekucyjne i sprzedaż egzekucyjna mienia kościelnego, a także włączenie go do masy upadłości, nie powinno budzić większych wątpliwości prawnych.

Niemniej jednocześnie do osób prawnych Kościoła Katolickiego mogą należeć rzeczy stanowiące przedmiot kultu religijnego, mienie sakralne. Rzeczy takie, niezależnie od ich specjalnego przeznaczenia, mogą mieć ogólną wartość rynkową (*praetium commune*). Wartość rynkowa danej rzeczy należącej do kościelnej osoby prawnej może wiązać się z wartością nieruchomości jako gruntów i zabudowań. W przypadku rzeczy ruchomych może wiązać się z wartością materiału, z którego owa rzecz jest wykonana. Przedmioty kultu religijnego mogą stracić swoje pierwotne przeznaczenie religijne i być wykorzystane na cele świeckie.

5. Status prawny tak zwanych miejsc świętych według Kodeksu Prawa Kanonicznego

Prawo kanoniczne i prawo świeckie wzajemnie oddziałują na siebie²³. Niemniej Kodeks Prawa Kanonicznego²⁴ nie zawiera szczególnych norm postępowania odnoszących się bezpośrednio do przypadków wszczęcia egzekucji lub ogłoszenia upadłości kościelnych osób prawnych.

W świetle prawa kanonicznego, na potrzeby wewnętrzne Kościoła, miejscami świętymi są te, które przez poświęcenie lub błogosławieństwo, przepisane na tę okoliczność w księgach liturgicznych, zostały przeznaczone do kultu Bożego albo na grzebanie wiernych (kan. 1205 KPK). Miejsca święte tracą poświęcenie lub błogosławieństwo, jeżeli zostały w znacznej części zniszczone lub przeznaczone na stałe do użytku świeckiego dekretem właściwego ordynariusza, bądź – co bardzo ważne dla praktyki – także faktycznie (kan. 1212 KPK). Pojęcie miejsc świętych jest węższe od pojęcia mienia sakralnego.

Szczególnym miejscem świętym, według regulacji Kodeksu Prawa Kanonicznego, jest ołtarz. Ołtarz traci poświęcenie lub błogosławieństwo zgodnie z postanowieniem kan. 1212 (kan. 1238 § 1 KPK).

Jeżeli poważne racje przemawiają za tym, by dany budynek kościelny nie był już używany do kultu, biskup diecezjalny, wysłuchawszy rady kapłańskiej, może go przeznaczyć do użytku świeckiego, za zgodą tych, którzy legalnie zgłaszają do niego prawa. Nie może to być jednak użytek niewłaściwy, a decyzję o omawianej zmianie przeznaczenia można podjąć, jeśli dobro dusz nie dozna z tego powodu żadnej szkody (kan. 1222 § 2 KPK). Istnieje zatem prawna możliwość następczej desakralizacji tzw. miejsc świętych.

²³ Sobański 1999, 15; Sobański 2002, 426–431.

²⁴ „Codex Iuris Canonici auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus” [25.01.1983]. 1983. *Acta Apostolicae Sedis* 75(cz. 2): 1–317; tekst polski: [b.a.]. 1984. *Kodeks Prawa Kanonicznego. Przekład polski zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu Polski*. Poznań: Pallottinum, dalej: KPK.

6. Immunitet egzekucyjny Kościoła Katolickiego w postępowaniu egzekucyjnym w administracji

Wywód dotyczący immunitetu egzekucyjnego zostanie rozpoczęty od postępowania egzekucyjnego w administracji. Przemawia za tym fakt, że do niedawna (zwłaszcza w czasach PRL) bardziej prawdopodobny był „konflikt egzekucyjny”, który – oprócz Kościoła Katolickiego – angażował państwo, a nie osoby fizyczne bądź osoby prawne. Stąd regulacja egzekucji administracyjnej w odniesieniu do przedmiotów kultu religijnego stanowiących własność kościelnych osób prawnych jest lepiej rozwinięta niż analogiczna regulacja egzekucji sądowej. Z uwagi na zasadę równouprawnienia kościołów i innych związków wyznaniowych w Polsce przepisy o postępowaniu egzekucyjnym w administracji nie odnoszą się do konkretnego związku wyznaniowego.

Zgodnie z art. 8 § 1 pkt 9 ustawy z dnia 17 czerwca 1966 r. o postępowaniu egzekucyjnym w administracji²⁵ nie podlegają egzekucji administracyjnej:

[...] dokumenty osobiste, po jednej obrączce zobowiązanego i jego współmałżonka, wykonanej z metali szlachetnych, ordery i odznaczenia oraz przedmioty niezbędne zobowiązanemu i członkom jego rodziny do nauki lub wykonywania praktyk religijnych, a także przedmioty codziennego użytku, które mogą być sprzedane znacznie poniżej ich wartości, a które dla zobowiązanego mają znaczną wartość użytkową.

Najwyraźniej przywołana powyżej regulacja dotyczy dłużnika egzekwowanego będącego osobą fizyczną. Ponadto w osobnej jednostce redakcyjnej tekstu tej ustawy (art. 8 § 1 pkt 16) jako niepodlegające egzekucji administracyjnej wskazano „[...] rzeczy służące w kościołach i innych domach modlitwy do odprawiania nabożeństwa lub do wykonywania innych praktyk religijnych albo będące obiektami kultu religijnego, choćby były kosztownościami lub dziełami sztuki”²⁶.

W literaturze przedmiotu, na podstawie przytoczonych przepisów, wskazano, że

[...] egzekucji administracyjnej nie podlegają [...] rzeczy służące w kościołach i innych domach modlitwy do odprawiania nabożeństwa, wykonywania praktyk religijnych, będące obiektami kultu religijnego. Kwestią obojętną pozostaje wartość majątkowa tych przedmiotów, ponieważ głównym celem omawianego wyłączenia pozostaje ich przeznaczenie. Przedmioty służące wykonywaniu praktyk religijnych nie podlegają egzekucji bez względu na to, czy pozostają własnością osób fizycznych, czy związków wyznaniowych, o jakiego rodzaju praktyki religijne chodzi i do jakiego uznawanego przez państwo wyznania należy dłużnik. Z drugiej strony komentowane ograniczenie egzekucji nie dotyczy sytuacji, gdy zobowiązany zajmuje się handlem przedmiotami kultu religijnego, jeżeli stanowią one przedmiot jego kolekcji albo lokatę kapitału. [...] Generalizując, należy stwierdzić, że omawiane ograniczenie egzekucji nie obowiązuje, jeżeli przedmioty kultu religijnego odgrywają dla zobowiązanego jedynie znaczenie handlowe, komercyjne, a nie religijne. Zakres przedmiotowy art. 8 § 1 pkt 16 obejmuje nie tylko rzeczy, takie jak szaty, naczynia i księgi liturgiczne, obrazy, lecz również cmentarze oraz obiekty sakralne. [...] Cmentarz stanowi niewątpliwie obiekt kultu religijnego, podobnie jak obiekt sakralny, w rozumieniu budynku. Skoro egzekucji nie podlegają określone ruchomości, to tym bardziej nieruchomości służące do odprawiania nabożeństw nie

²⁵ Dz. U. z 2023 r. poz. 2505 z późn. zm.

²⁶ Podobna regulacja była zamieszczona w § 4 ust. 3 rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 27 września 1966 r. w sprawie wykonania ustawy o postępowaniu egzekucyjnym w administracji, Dz. U. poz. 279.

mogą zostać poddane egzekucji. Natomiast zajęciu będą podlegały nieruchomości stanowiące własność związków wyznaniowych, jeżeli nie służą celom religijnym, oraz rzeczy ruchome znajdujące się w świątyni, jeżeli nie służą do wykonywania praktyk religijnych i nie stanowią obiektu kultu²⁷.

Należy przyjąć, że przepisy o egzekucji administracyjnej stanowią pewien standard regulacji. Nie ma żadnej uzasadnionej racji, aby ów standard był inny w obszarze egzekucji administracyjnej i inny w obszarze egzekucji sądowej. *Ratio legis* wyłączenia przedmiotów kultu religijnego z jakiegokolwiek postępowania polegającego na ustawowej likwidacji składników majątkowych dłużnika we wszystkich przypadkach jest bowiem identyczna.

7. Immunitet egzekucyjny dla przedmiotów kultu religijnego stanowiących mienie kościelnej osoby prawnej w ramach egzekucji sądowej

W oparciu o dotychczasowe wywody mienie kościelnych osób prawnych, biorąc pod uwagę kryterium jego przeznaczenia, można podzielić na sakralne i kościelne. Nie powinno budzić większych wątpliwości, że mienie kościelne może być przedmiotem postępowania egzekucyjnego, jak i składnikiem masy upadłości w ramach postępowania upadłościowego. Oczywiście wątpliwości mogą pojawić się w odniesieniu do mienia sakralnego.

Zgodnie z art. 829 pkt 6 ustawy z dnia 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego²⁸ nie podlegają egzekucji (wskazane jest tutaj przytoczenie całej jednostki redakcyjnej tekstu prawnego):

[...] przedmioty niezbędne do nauki, papiery osobiste, odznaczenia i przedmioty służące do wykonywania praktyk religijnych oraz przedmioty codziennego użytku, które mogą być sprzedane tylko znacznie poniżej ich wartości, a dla dłużnika mają znaczną wartość użytkową²⁹.

Ustawodawca nie wskazuje dokładnie, czym konkretnie są przedmioty służące do wykonywania praktyk religijnych. Pojęcie to należy zatem rozumieć zgodnie z ogólnymi zasadami języka polskiego, z uwzględnieniem praktyk religijnych odpowiedniej formacji religijnej. Zwolnienie spod egzekucji dotyczy *lege non distinguente* przedmiotów kultu religijnego zarówno osobiście nabytych przez dłużnika egzekwowanego, jak i przedmiotów przez niego odziedziczonych *mortis causa* albo nabytych jako darowizna *inter vivos*. Konkretnie przedmioty należące do dłużnika egzekwowanego, aby korzystały z immunitetu zwolnienia egzekucyjnego, muszą – jak się wydaje – spełniać wskazane dalej warunki.

W przypadku gdy dłużnikiem egzekwowanym jest osoba fizyczna, składniki mienia muszą być związane z kultem religijnym w sposób uwzględniający charakter uczestnictwa właściciela danego przedmiotu w kulcie religijnym – inne będą przedmioty służące do wykonywania praktyk religijnych przez zwykłego wiernego, a inne przez kapłana. Immunitet nie dotyczy własności dłużnika egzekwowanego niebędącego członkiem związku

²⁷ Hauser, Piątek 2021, nb. 12.

²⁸ Dz. U. z 2023 r. poz. 1550 z późn. zm., dalej: k.p.c.

²⁹ Zob. Telenga 2022, *passim*.

wyznaniowego, z którym związany jest przedmiot kultu. Dotyczy to również osoby, która dokonała skutecznego wystąpienia z danego kościoła czy innego związku wyznaniowego. Przeznaczenie danego przedmiotu dla kultu religijnego wynika z oświadczenia dłużnika egzekwowanego. Innymi słowy należy przyjąć, że przedmioty kultu religijnego są zwolnione spod egzekucji, nawet jeżeli są własnością osób „niepraktykujących”. Kwestia kultu religijnego jest sferą intymności człowieka, a komentowana regulacja ma na celu poszanowanie tej intymności. Prawo egzekucyjne nie może być narzędziem weryfikacji czy oceny wiary człowieka. W przypadku religii katolickiej wchodzącymi w grę przedmiotami mogą być w szczególności: szkaplerze, złote i srebrne medaliki o standardowej wartości, biorąc pod uwagę warunki społeczne i tradycję (w szczególności pamiątki przyjętych sakramentów), krzyżyki i krzyże, różańce, modlitewniki, egzemplarze Pisma Świętego, obrazy o charakterze jednoznacznie religijnym, wystroje choinkowe czy ceremoniały na okoliczność przyjęcia osoby duchownej w miejscu zamieszkania. *Ratio legis* tego wyłączenia spod egzekucji jest uszanowanie godności człowieka i jego prawa do sprawowania kultu religijnego.

Należy przyjąć, że przedmioty służące – według oświadczenia dłużnika – wykonywaniu kultu religijnego muszą dotyczyć kościoła lub innego związku wyznaniowego o uregulowanej sytuacji prawnej na terenie Rzeczypospolitej Polskiej. Muszą być bezpośrednio i jednoznacznie związane z kultem religijnym. Innymi słowy, zasady danej religii muszą potwierdzać przydatność tych rzeczy dla kultu religijnego. Muszą to być też przedmioty typowe, standardowo wykorzystywane w kulcie religijnym. Ich cechą powinno być stosowanie ich wyłącznie do kultu religijnego, nie mogą być to rzeczy o różnym (w sensie: zamiennym) przeznaczeniu. Ich właściwym przeznaczeniem musi być sprawowanie kultu religijnego, a nie wyłącznie kumulowanie czy przenoszenie wartości majątkowych.

Przepisy ustawy o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego posługują się pojęciem „kultu publicznego”. Niemniej jednak na gruncie komentowanego przepisu prawa egzekucyjnego nie ma znaczenia, czy chodzi o przedmioty kultu publicznego czy przedmioty kultu prywatnego.

Powstaje pytanie, czy użyty w art. 829 pkt 6 k.p.c. zwrot „przedmioty służące do wykonywania praktyk religijnych” dotyczy wszelkich rzeczy (tzn. nieruchomości oraz rzeczy ruchomych) bez względu na to, kto jest ich właścicielem? Według dominującego poglądu doktrynalnego:

[...] przedmioty te podlegają ograniczeniom w zakresie egzekucji bez względu na to, czy znajdują się u osób fizycznych, czy też są w posiadaniu związków wyznaniowych. Ograniczenia dotyczą zarówno nieruchomości, jak i ruchomości (szaty i naczynia liturgiczne, figury, krzyże), chyba że dłużnik gromadzi je w celach handlowych³⁰.

Pogląd ten nawiązuje jednoznacznie do uchwały Sądu Najwyższego, w uzasadnieniu której wskazano:

Są jednak przedmioty, które z racji samego przeznaczenia i osoby dłużnika bezwzględnie nie podlegają egzekucji. Do takich przedmiotów, gdy dłużnikiem jest parafia jakiegokolwiek kościoła lub wyznania,

³⁰ Olczak-Dąbrowska 2023, nb. 10; zob. podobnie: Gil 2023, nb. 4; Kościółek 2023, nb. 30.3; Kroczek 2021, 189; Marciński 2020, nb. 7; Wiśniewski 2019, nb. 7.

należą rzeczy służące z samego przeznaczenia do wykonywania praktyk religijnych (kultu religijnego), a więc takie, jak same świątynie (domy modlitwy), urządzenie świątyni (zakrystii), szaty i naczynia liturgiczne, figury, krzyże itp. Żądanie wykazania tych poszczególnych przedmiotów w wykazie majątku dłużnika miałyby się z celem instytucji wyjawienia majątku. Dlatego przedstawiciel parafii (proboszcz) w wykazie majątku powinien ogólnie wymienić rzeczy z samego przeznaczenia służące kultowi religijnemu, a więc przykładowo, budynki kościelne, urządzenie kościoła, szaty i naczynia liturgiczne, bez potrzeby wymienienia ich ilości, jakości i opisu tych przedmiotów³¹.

Przepis art. 829 pkt 6 k.p.c. *prima facie* – zwłaszcza w kontekście wykładni historycznej – można odczytywać jako dotyczący dłużników egzekwowanych będących osobami fizycznymi. Zgodnie z art. 570 pkt 10 Kodeksu postępowania cywilnego z dnia 29 listopada 1930 r.³² (stanowiącym pierwowzór obecnej regulacji) nie podlegały egzekucji „[...] przedmioty służące dłużnikowi i jego rodzinie do wykonywania praktyk religijnych i do nauki”.

Przedmiotami „uprzywilejowanymi” – w rozumieniu art. 829 pkt 6 k.p.c. – są przedmioty niezbędne do nauki, papiery osobiste, odznaczenia oraz przedmioty codziennego użytku. Z istoty rzeczy jest tu mowa o przedmiotach należących wyłącznie do osób fizycznych. Powstaje zatem pytanie, czy „przedmioty służące do wykonywania praktyk religijnych” mogą być własnością kościelnej osoby prawnej? Wydaje się, że należy powołać się na argument *lege non distinguente*. Kolejny argument wynika z zasady proporcjonalności: regulacja ochronna w przypadku egzekucji sądowej nie powinna być gorsza niż w ramach egzekucji administracyjnej.

8. Immunitet egzekucyjny dla przedmiotów kultu religijnego w postępowaniu upadłościowym

Zgodnie z ogólną regułą prawa upadłościowego przedmioty niepodlegające egzekucji sądowej nie wchodzi do masy upadłości. Przepis art. 63 ust. 1 pkt 1 ustawy z dnia 28 lutego 2003 r. – Prawo upadłościowe³³ stanowi, że nie wchodzi do masy upadłości mienie, które jest wyłączone od egzekucji według przepisów Kodeksu postępowania cywilnego. O ile postępowanie egzekucyjne, czy to sądowe, czy administracyjne, jest tzw. postępowaniem singularnym, o tyle postępowanie upadłościowe określane bywa jako egzekucja generalna. Zatem doktryna prawa upadłościowego, w tym konkretnym fragmencie, jest refleksem dorobku nauki prawa egzekucyjnego³⁴.

9. Nieruchomości zajęte przez cmentarze prowadzone przez kościelne osoby prawne

Szczególny status prawny mają cmentarze prowadzone przez kościelne osoby prawne. Szacunek dla zwłok czy szczątków ludzkich wynika z ogólnego kanonu kulturowego

³¹ Uchwała Sądu Najwyższego – Izba Cywilna z dnia 17 września 1969 r., III CZP 68/69, niepubl.

³² Obwieszczenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 1 grudnia 1932 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu Kodeksu Postępowania Cywilnego, Dz. U. poz. 934.

³³ Dz. U. z 2022 r. poz. 1520 z późn. zm.

³⁴ Chrapoński 2010, 527–528.

(na marginesie wskazać należy, że muzea europejskie usuwają „eksponaty”, które są elementami ciała ludzkiego, np. czaszki Indian, wyprawione głowy ludzkie itp.).

W myśl art. 1 ust. 1 ustawy z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych³⁵ zakładanie i rozszerzanie cmentarzy komunalnych należy, co do zasady, do zadań własnych gminy. Równolegle, zgodnie z art. 47 ust. 1 i 2 u.s.P.K.K., parafie mają prawo posiadania, zarządzania oraz zakładania i poszerzania cmentarzy grzebalnych. Zasada ma zastosowanie również do zakonów lub domów zakonnych w odniesieniu do wyodrębnionych cmentarzy zakonnych.

Nieruchomości zajęte pod cmentarze podlegają szczególnemu reżimowi prawnemu. Zgodnie z art. 6 u.c.c.z. użycie terenu cmentarnego po zamknięciu cmentarza na inny cel jest co prawda możliwe, ale nie może nastąpić przed upływem 40 lat od dnia ostatniego pochowania zwłok na cmentarzu. Regulacja ta wynika zarówno ze względów etycznych (szacunek dla zwłok), społeczno-kulturowych (przeświadczenie o szczególnym charakterze miejsc grzebalnych), jak i z zasad biologii (szacowany czas rozkładu ludzkiego ciała). Zmiana przeznaczenia terenu cmentarnego powinna być dokonana bez ryzyka nawet przypadkowej profanacji szczątków ludzkich, np. przy okazji wykopów pod prace budowlane. Komentowana regulacja jest w miarę liberalna, gdyż nie przewiduje „wieczystego” wyłączenia terenów cmentarnych z eksploatacji na inne cele. Dalej, zgodnie z przywołaną ustawą, po upływie powyższego terminu wójt (burmistrz, prezydent miasta) może wydać decyzję o użyciu terenu cmentarnego na inny cel zgodny z planem zagospodarowania przestrzennego³⁶. Ustawodawca trafnie jednak dostrzega potrzebę uwzględnienia w administrowaniu terenu okoliczności „wyznaniowego” charakteru cmentarza. Jeżeli zatem, zgodnie z treścią przywołanej ustawy, „teren cmentarny” stanowi lub stanowił uprzednio własność Kościoła Katolickiego lub innego związku wyznaniowego, wydanie decyzji o użyciu terenu cmentarnego na inny cel wymaga zgody właściwej władzy tego związku wyznaniowego. Przed podjęciem takiej decyzji należy przy tym zasięgnąć opinii właściwej władzy zainteresowanego kościoła lub innego związku wyznaniowego co do sposobu oznaczenia i upamiętnienia terenu pocmentarnego. Ponadto użycie terenu cmentarnego na inny cel jest dopuszczalne pod warunkiem zachowania znajdujących się na jego terenie zabytków, które mogą być przeniesione w inne miejsce po uzyskaniu pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków. Ta szczegółowość regulacji ustawowej uwzględnia powagę terenu przeznaczzonego na chowanie zmarłych.

Nieruchomości zajęte przez cmentarze są w istocie rzeczy *de iure* nieegzekwowalne do czasu zamknięcia cmentarza. Zgodnie z art. 1 ust. 5 u.c.c.z. o zamknięciu cmentarza wyznaniowego decyduje właściwa władza kościelna, po zasięgnięciu opinii właściwego organu administracji do spraw sanitarnych. Po zamknięciu cmentarza pozostaje jeszcze perspektywa 40 lat na zagospodarowanie nieruchomości na inny cel, o ile będzie on zgodny ze strukturą planistyczną gminy. Zatem także *de facto* egzekucja z tej nieruchomości byłaby bezcelowa.

³⁵ Dz. U. z 2023 r. poz. 887 z późn. zm., dalej: u.c.c.z.

³⁶ Należy przyjąć, że regulacja ta dotyczy terenów cmentarnych znanych administracji terenowej. Nie odnosi się ona do cmentarzy, o których wiedza wynika ze źródeł historycznych czy archeologicznych.

10. Propozycje *de lege ferenda* co do zbywanych przymusowo składników mienia kościelnego

Mienie kościelnych osób prawnych można podzielić na „mienie sakralne” i „mienie kościelne”. Mienie sakralne korzysta z immunitetu egzekucyjnego. W odniesieniu do mienia kościelnego można zaproponować następujący wniosek *de lege ferenda*.

Kościelnym osobom prawnym można przyznać prawo pierwokupu, co do mienia kościelnego innej kościelnej osoby prawnej, wykonywane (pod rygorem jego utraty) w ściśle oznaczonym okresie czasu od wyłonienia w postępowaniu egzekucyjnym albo upadłościowym osoby nabywcy. W przypadku zgłoszenia się niezależnie od siebie kilku kościelnych osób prawnych wykonanie prawa pierwokupu należałoby przypisać do pierwszej z nich, chyba że wszystkie zgłaszające się kościelne osoby prawne niezwłocznie wskażą inną kościelną osobę prawną, której prawo pierwokupu powinno przysługiwać. Należałoby dopuścić wspólne wykonanie prawa pierwokupu. Obciążenie sprzedaży prawem pierwokupu nie stoi na przeszkodzie procedurze sprzedaży przymusowej³⁷. Co do umiejscowienia proponowanej regulacji – byłaby ona potrzebna m.in. w przepisach o egzekucji sądowej, o postępowaniu egzekucyjnym w administracji, ale także o postępowaniu upadłościowym i postępowaniu sanacyjnym. Możliwe jest zatem rozproszenie regulacji proponowanej *de lege ferenda* albo jej scalenie. W przypadku dokonania wyboru tej ostatniej metody proponowaną regulację można wprowadzić do ustawy regulującej stosunek Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej.

Podsumowanie

Immunitet egzekucyjny dla kościelnych osób prawnych w odniesieniu do przedmiotów kultu egzekucyjnego jest werbalnie odmiennie uregulowany w ramach egzekucji sądowej i egzekucji administracyjnej. Niezależnie od tych różnic należałoby jednak przyjąć równy standard ochronny. Wyłączenie przedmiotów kultu religijnego spod egzekucji sądowej prowadzonej względem kościelnych osób prawnych opiera się dziś na życzliwej interpretacji art. 829 pkt 6 k.p.c. Dla uniknięcia wszelkich wątpliwości *de lege ferenda* należałoby postulować, aby problematyka tego immunitetu w zakresie przedmiotów kultu religijnego należących do kościelnych osób prawnych została uregulowana bardziej precyzyjnie.

Bibliografia

- Adamus, Rafał. 2007. „Upadłość likwidacyjna a umowne prawo pierwokupu”. *Gazeta Sądowa* 11: 35–40.
- Adamus, Rafał. 2020a. „Legally protected cultural goods and bankruptcy proceedings”. *Opolskie Studia Administracyjno-Prawne* 18(2): 9–26. <https://doi.org/10.25167/osap.2177>.
- Adamus, Rafał. 2020b. *Toksyczny dług XXI wieku*. Warszawa: Difin.
- Adamus, Rafał. 2021. *Prawo upadłościowe. Komentarz*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.

³⁷ Adamus 2007, 35–40.

- Adamus, Rafał. 2022. „Uprawnienia zastawnika zastawu rejestrowego w postępowaniu sanacyjnym”. *Transformacje Prawa Prywatnego* 1: 5–27.
- Borecki, Paweł. 2012. „Autonomia kościołów i innych związków wyznaniowych we współczesnym prawie polskim”. *Studia z Prawa Wyznaniowego* 15: 85–109.
- Borecki, Paweł. 2020. „Odpowiedzialność kościelnych osób prawnych za czyny pedofilskie duchownego – wyrok na miarę precedensu. Uwagi w sprawie wyroku Sądu Najwyższego z dnia 31 marca 2020 r., sygn. II CSK 124/19”. *Studia Prawa Publicznego* 3: 33–52. <https://doi.org/10.14746/spp.2020.3.31.2>.
- Chrapoński, Dariusz. 2010. *Wylączenia z masy upadłości*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Dębiński, Antoni. 2003. *Rzymskie prawo prywatne. Kompendium*. Warszawa: Wydawnictwo LexisNexis.
- Gil, Izabela. 2023. „Komentarz do art. 829”. W: *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, red. Elwira Marszałkowska-Krześ, Izabela Gil. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck [Legalis].
- Głowacka, Aleksandra. 2015. „Odpowiedzialność osób prawnych Kościoła katolickiego za czyny niedozwolone”. *Acta Erasmiiana. Varia II* 9: 137–156.
- Gura, Grzegorz. 2018. *Fundacje kościelne w prawie polskim i niemieckim*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Hauser, Roman, Wojciech Piątek. 2021. „Komentarz do art. 8”. W: *Postępowanie egzekucyjne w administracji. Komentarz*, red. Roman Hauser, Marek Wierzbowski. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck [Legalis].
- Kaleta, Paweł. 2016. „Transakcje, które mogą pogorszyć stan majątkowy kościelnej osoby prawnej (kan. 1295)”. *Studia Prawnicze KUL* 2: 63–80. <https://doi.org/10.31743/sp.5039>.
- Kolańczyk, Kazimierz. 1986. *Prawo rzymskie*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kościółek, Anna. 2023. „Komentarz do art. 829”. W: *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, red. Piotr Ryłski. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck [Legalis].
- Kroczek, Piotr. 2021. „Kilka uwag o upadłości związków wyznaniowych i ich osób prawnych”. *Przegląd Prawa Wyznaniowego* 13: 181–196. <https://doi.org/10.34888/ppw.2021>.
- Kuryłowicz, Marek, Adam Wiliński. 2005. *Rzymskie prawo prywatne. Zarys wykładu*. Kraków: Zakamycze.
- Litewski, Wiesław. 1990. *Rzymskie prawo prywatne*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Malesa, Wojciech, Aneta Wawrzaszek. 2014. „Rejestr wyznaniowych osób prawnych – wybrane zagadnienia na przykładzie jednostek Kościoła Katolickiego”. *Studia z Prawa Wyznaniowego* 17: 275–309. <https://doi.org/10.31743/spw.5123>.
- Marciniak, Andrzej. 2020. „Komentarz do art. 829”. W: *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*. T. 4: *Art. 730–1095¹*, red. Andrzej Marciniak. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck [Legalis].
- Michowicz, Przemysław. 2021. „Aktualna linia orzecznicza w zakresie odpowiedzialności odszkodowawczej kościelnych osób prawnych za przestępstwa pedofilii osób duchownych i konsekrowanych”. *Zeszyty Prawnicze* 21(4): 189–212.
- Olczak-Dąbrowska, Dagmara. 2023. „Komentarz do art. 829”. W: *Kodeks postępowania cywilnego*. T. 2: *Komentarz. Art. 506–1217*, red. Tomasz Szanciło. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck [Legalis].
- Osuchowski, Wiesław. 1971. *Zarys rzymskiego prawa prywatnego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

- Pietraszewski, Mateusz, Magdalena Tyrakowska. 2011. „Status kościelnych osób prawnych jako przedsiębiorców”. *Acta Universitatis Wratislaviensis – Przegląd Prawa i Administracji* 84: 249–270.
- Pietrzak, Helena. 2008. „Postępowanie i egzekucja podatkowa wobec kościelnych osób fizycznych i prawnych w okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej”. *Prawo Kanoniczne* 51(1/2): 183–209.
- Rakoczy, Bartosz. 2006. „Zdolność upadłościowa kościelnych osób prawnych”. *Przegląd Sądowy* 3: 83–92.
- Skubisz, Ryszard, Marcin Trzebiatowski. 2002. „Kościelne osoby prawne jako przedsiębiorcy rejestrowi (na przykładzie osób prawnych Kościoła Katolickiego)”. *Przegląd Prawa Handlowego* 3: 8–21.
- Sobański, Remigiusz. 1999. „Prawo kanoniczne a krajowy porządek prawny”. *Państwo i Prawo* 6: 3–17.
- Sobański, Remigiusz. 2002. „Czy prawo kanoniczne jest dziwne?”. *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne* 35(2): 426–431.
- Świto, Lucjan. 2022. „Działalność gospodarcza kościelnych osób prawnych a alienacja majątku Kościoła Katolickiego w Polsce. Problem spółek z ograniczoną odpowiedzialnością”. *Studia z Prawa Wyznaniowego* 25: 195–216. <https://doi.org/10.31743/spw.13577>.
- Taubenschlag, Rafał. 1955. *Rzymskie prawo prywatne na tle państw antycznych*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Telenga, Przemysław. 2022. „O genezie współczesnych ograniczeń egzekucji sądowej. Zarys problematyki na tle prawa rzymskiego”. W: *Symbolae Andreae Marciniak dedicate. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Andrzejowi Marciniakowi*, red. Józef Jagieła, Robert Kulski, 775–783. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Uruszczak, Wacław. 2016. „Konfiskata czy sekwestr nieruchomości klasztornych w Królestwie Polskim w 1864 r.?” *Studia Iuridica Lublinensia* 25(3): 933–944. <https://doi.org/10.17951/sil.2016.25.3.933>.
- Walencik, Dariusz. 2004. „Nabywanie dóbr doczesnych przez osoby prawne Kościoła Katolickiego w świetle prawa polskiego i prawa kanonicznego”. *Studia z Prawa Wyznaniowego* 7: 157–179.
- Walencik, Dariusz. 2009. „Zabór mienia kościelnych osób prawnych w latach 1944–1989”. W: *Zakony żeńskie w PRL. Prawo instrumentem walki władz komunistycznych z Kościołem i zakonami w Polsce*, red. Agata Mirek, 31–65. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej.
- Wilk, Anna. 2021. *Odpowiedzialność odszkodowawcza z tytułu szkód wyrządzonych przez cudze czyny zabronione o charakterze seksualnym*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Wiśniewski, Adam. 2019. „Komentarz do art. 829”. W: *Kodeks postępowania cywilnego*. T. 2: *Komentarz. Art. 730–1217*, red. Janusz Jankowski. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck [Legalis].
- Wiśniewski, Piotr. 2010. „Problematyka uzyskiwania osobowości prawnej w prawie polskim przez kościelne jednostki organizacyjne na przykładzie kościelnych rozgłośni radiowych i stacji telewizyjnych”. *Roczniki Wydziału Nauk Prawnych i Ekonomicznych KUL* 6(1): 105–129.
- Zarzycki, Zdzisław. 2014. „Tryby nabywania osobowości prawnej przez kościelne osoby prawne w Polsce”. W: *Kościoły i inne związki wyznaniowe w służbie dobru wspólnemu*, red. Wacław Uruszczak, Katarzyna Krzysztofek, Maciej Mikuła, 71–90. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Zawiślak, Michał. 2015. „Współzależność i współodpowiedzialność finansowa członków wspólnoty religijnej”. *Opolskie Studia Administracyjno-Prawne* 13(4): 23–43.